

**B
O
R
D
O**

Ewa Leś

**DZIAŁALNOŚĆ
DOBROCZYNNA W
EUROPIE I AMERYCE**
TRADYCJE I WSPÓŁCZESNOŚĆ

Część I

FUNDUSZ
WSPÓŁPRACY
COOPERATION
FUND

WSTĘP

Historycy społeczni, a także badacze innych dyscyplin naukowych nie poświęcili dotąd należytej uwagi dziejom dobroczynności w Europie. Niniejsze studium ma na celu przedstawienie bogatego lecz – można odnieść wrażenie – zapomnianego nieco dziedzictwa kilkusetletniej historii europejskiej działalności dobroczynnej.

Jej znaczenie dla rozwoju wszystkich bez wyjątku podstawowych usług społecznych pozostawało jednak w ciągu ostatniego półwiecza w cieniu dynamicznie rozwijającego się państwa opiekuńczego.

Znamienne jest, że w końcu naszego stulecia organizacje społeczne przeżywają swój renesans w wielu krajach, w tym także w Polsce.

Wbrew powszechnej opinii zorganizowana działalność społeczna w Polsce nie jest jednak wyłącznie wynikiem przełomu lat 1989-1990. Historia działalności dobroczynnej ma wielowiekową tradycję na ziemiach polskich, ściśle związaną z tradycją chrześcijańską średniowiecznej Europy.

Wraz z przyjęciem chrześcijaństwa Polska znalazła się pod wpływem chrześcijańskiej kultury dobroczynności i zachodnich modeli instytucji charytatywnych i oświatowych. Celem niniejszego studium jest rekonstrukcja historyczna działalności dobroczynnej w zachodnim kręgu kulturowym i w Polsce.

Analiza porównawcza służy próbie wyodrębnienia bardziej uniwersalnych oraz swoistych czynników, które począwszy od Średniowiecza w kolejnych epokach historycznych miały wpływ na powstanie i rozwój religijnych i świeckich organizacji w Polsce na tle wybranych krajów Zachodu.

Celem porównań międzynarodowych jest także próba określenia czynników odpowiedzialnych za ukształtowanie się w kolejnych epokach historycznych odmiennych modeli relacji między organizacjami dobroczynnymi a ciałami publicznymi w krajach objętych analizą, tzn. we Francji, Niemczech, Wielkiej Brytanii oraz Polsce i USA.

Chodzi także o odpowiedź na bardzo aktualne pytanie, co sprzyja wykształcaniu się w krajach zachodnich modelu „pomocniczości” państwa, tj. tendencji powierzania organizacjom pozarządowym oraz rynkowi realizacji coraz większego zakresu zadań publicznych w związku z transformacją powojennego państwa opiekuńczego.

Wydaje się, że upowszechnienie w Polsce doświadczeń krajów zachodnich na temat możliwości ale i ograniczeń organizacji pozarządowych w procesie modyfikacji powojennej doktryny publicznej asekuracji socjalnej może być pomocne w trakcie mającej obecnie miejsce w Polsce rekonstrukcji modelu polityki społecznej.

Niestety dotychczasowe reformy społeczne w Polsce zmierzają bardziej w kierunku „urynkowania” polityki społecznej i jej komercjalizacji, aniżeli traktowania organizacji społecznych jako alternatywy wobec publicznych instytucji świadczenia usług, w myśl zasady pomocniczości. Przedstawione w niniejszym studium doświadczenia takich krajów, jak Niemcy, Francja, Wielka Brytania oraz Stany Zjednoczone wskazują, że publicznemu finansowaniu usług nie musi towarzyszyć monopol publicznych służb społecznych. Organizacje pozarządowe w krajach zachodnich zarządzają bowiem nie tylko tymi usługami społecznymi, które same finansują, ale realizują także te zadania polityki społecznej, co do których istnieje obowiązek ustawowy usług i świadczeń ze strony państwa.

CHRZEŚCIJAŃSKIE I ŚWIECKIE ORGANIZACJE FILANTROPIJNE PODSTAWOWYM FILAREM POMOCY: POCZĄTKI I EWOLUCJA DZIAŁALNOŚCI SPOŁECZNEJ W POLSCE I WYBRANYCH KRAJACH ZACHODU OD WIEKÓW ŚREDNICH DO OKRESU PRZEDINDUSTRIALNEGO

GENEZA I ROZWÓJ ORGANIZACJI SPOŁECZNYCH W POLSCE I EUROPIE W OKRESIE OD ŚREDNIOWIECZA DO POCZĄTKÓW ERY NOWOŻYTNEJ

W Europie w okresie Średniowiecza zinstytucjonalizowana działalność społeczna prowadzona była początkowo przez Kościół, parafie oraz zakony i koncentrowała się na pracy oświatowej oraz dobroczynnej wśród najuboższych, którzy niejednokrotnie dobrowolnie wybierali stan ubóstwa jako sposób osiągnięcia doskonałości i zbawienia.

W tradycji chrześcijańskiej wczesnego Średniowiecza ubóstwo należało do tych zjawisk społecznych, z którymi „<...> agrarne społeczeństwo Zachodu nie miało szczególnych kłopotów”¹, ale także nie otaczał go nimb świętości. Ci zaś, którzy wymagali wsparcia, znajdowali je w Kościele, którego powinnością było przeznaczanie trzeciej lub czwartej części swych dochodów na wsparcie ubogich². Kościół był więc pierwszą instytucją charytatywną Średniowiecza, do którego doczesnych funkcji społecznych należało wspieranie ubogich.

W XI i XII stuleciu zmienia się postawa społeczeństw Zachodu wobec ubóstwa, co przyczynia się do rozwoju instytucji charytatywnych oraz prywatnej dobroczynności. Rozwój instytucji charytatywnych oraz prywatnej dobroczynności był wynikiem oddziaływania splotu czynników, spośród których do najważniejszych należały zmiany struktury społecznej ludności - różnicowanie się sytuacji materialnej (przyrost liczby osób ubogich i bogatych) – i wynikająca stąd konieczność łagodzenia konfliktów społecznych oraz zmiana stanowiska społecznego wobec ubóstwa.

Wyraźna jest apoteoza ubóstwa i jałmużny. Ubodzy otaczani są szacunkiem, zaś samo ubóstwo staje się wartością duchową. Takie podejście do zjawiska ubóstwa da się wyjaśnić tym, iż problem pauperyzmu nie miał jeszcze wówczas charakteru zjawiska masowego³, a okazywanie miłosierdzia stało się w okresie Średniowiecza nieodzownym atrybutem dobrego chrześcijanina i wyrazem spontanicznej życzliwości wobec ubogich, chociaż przypisywano mu także funkcję „kupowania zbawienia”.

W średniowiecznej Europie ubóstwo należało do tych zjawisk społecznych, które w pierwszej kolejności decydowały o rozwoju zinstytucjonalizowanych działań filantropijnych. Działalność ta przybierała odmienne formy w poszczególnych krajach Zachodu, jednak nie ulega wątpliwości, że tym, co wspólne dla działań charytatywnych Europy wieków średnich, była prekursorska działalność dobroczynna Kościoła rzymskiego oraz zakonów i bractw kościelnych, które prowadziły instytucje charytatywne i rozdzielały jałmużnę. Kościelne instytucje i organizacje charytatywne czasów Średniowiecza reprezentowały ubogich, dbając o redystrybucję dochodów, stąd bez wątpienia można mówić o chrześcijańskim rodowodzie późniejszego interwencjonizmu państwa w sprawy opiekuńcze, jaki miał miejsce w krajach Zachodu oraz w Polsce.

Drugim wymiarem działalności społecznej Kościoła rzymskiego było prowadzenie szkolnictwa. Według źródeł historycznych inspiracją dla rozwoju oświaty kościelnej były postanowienia

¹ Bronisław Geremek, *Litość i Szubienica. Dzieje Nędzy i Miłosierdzia*, Czytelnik, Warszawa 1989, s. 23.

² Tamże.

³ Tamże, s. 17.

soboru laterańskiego IV z 1215r., nakazujące prowadzenie działalności oświatowej przy kościołach parafialnych oraz utrzymywanie nauczyciela gramatyki⁴.

Przykładowo w Anglii Kościół zobowiązywał parafie i zakony do przekazywania części dochodów uzyskiwanych z dziesięciny i zapisów testamentowych na wyposażenie przytułków dla ubogich, finansowanie zasiłków oraz szkolnictwa podstawowego dla najuboższych⁵. Działania charytatywne Kościoła i zakonów w średniowiecznej Anglii uzupełniała filantropijna aktywność władców feudalnych, do których zwyczajowych obowiązków należało wspieranie ubogich oraz ofiarność indywidualna.

We Francji geneza zinstytucjonalizowanej działalności społecznej jest ściśle związana z powstaniem państwa francuskiego w końcu V wieku i przyjęciem religii katolickiej. Kościół rzymski, parafie i zakony należą do najstarszych podmiotów zinstytucjonalizowanej działalności społecznej we Francji. Kościół zobowiązywał parafie do przekazywania 1/3 z pobieranych podatków dla najuboższych parafian. Najstarszymi instytucjami charytatywnymi we Francji były parafie i zakony benedyktynów, franciszkanów i dominikanów, które wspierały najuboższych, otaczały opieką chorych oraz niedołączonych i prowadziły szkoły⁶. Począwszy od XIII wieku z inicjatywy króla Ludwika IX do pomocy najuboższym zostali także zobowiązani władcy feudalni.

Od XIw. równoległe z działalnością prowadzoną przez Kościół i zakony powstawały także bractwa ubogich (*confreries de misericorde*). Podobnie jak w innych krajach Zachodu, we Francji w okresie od XII do XIVw. praktycznym urzeczywistnieniem nakazu miłosierdzia był rozwój z inicjatywy osobistości kościelnych i osób świeckich fundacji charytatywnych finansujących budowę szpitali-przytułków. Szpitale fundacyjne uzyskują różne ulgi od władz królewskich oraz przywileje podatkowe, np. nie płacą dziesięciny⁷.

Ponadto już w VIII i IXw. w Anglii, a od XI stulecia także we Francji powstawały pierwsze świeckie organizacje rzemieślników i kupców. Według niektórych źródeł jeszcze wcześniej powstały w Anglii pierwsze towarzystwa pomocy wzajemnej (*friendly societies*).

Podobnie jak na Zachodzie Europy, także na ziemiach polskich geneza działalności organizacji społecznych jest ściśle związana z tradycją chrześcijaństwa. Zgodnie z obowiązującą w wiekach średnich chrześcijańską doktryną miłosierdzia wspieranie ubogich należało do podstawowych atrybutów dobrego chrześcijanina, zaś sami ubodzy traktowani byli z szacunkiem oraz życzliwością. Nie było też wówczas różnic między zasługującymi na pomoc a niegodnymi wsparcia ubogimi. Należy jednak zauważyć, że taka postawa wobec ubogich wynikała częściowo stąd, że aż do schyłku Średniowiecza ani w Polsce, ani w Europie pauperyzacja nie stanowiła problemu masowego.

Wraz z przyjęciem chrześcijaństwa przez Mieszka I w 966r. Polska znalazła się w kręgu wpływów kultury łacińskiej, przejmując z zachodniej cywilizacji podstawowe elementy kultury i ładu instytucjonalnego. Wprowadzona wraz z chrystianizacją Polski zachodnia kultura dobroczynności bazująca na sformalizowanej pomocy stanowiła nowy element w polskich warunkach, gdzie dotychczasowa pomoc opierała się na tradycyjnej solidarności i powinnościach wynikających z tradycji ustroju rodowo-plemiennego⁸.

⁴ Roman Pelczar, *Szkolnictwo Parafialne w Ziemi Przemyskiej i Sanockiej (XIV-XVIIIw.)*, Oficyna Aspra-JR, Warszawa 1998, s.19.

⁵ Michael Chesterman, *Charities, Trusts and Social Welfare*, Weidenfield and Nicolson, London 1979, s. 28, cyt. za Marilyn Taylor, Jeremy Kendall, *History of the Voluntary Sector, w: The Voluntary Sector in the United Kingdom*, Jeremy Kendall and Martin Knapp eds., Manchester University Press, Manchester and New York 1997, s. 29.

⁶ Michel Mollat, *Les Pauvres au Moyen Age. Etude Sociale*, Hachette, Paris 1978.

⁷ Jean-Louis Goglin, *Nędzarze w Średniowiecznej Europie*, Oficyna Wydawnicza Volumen Dom Wydawniczy Bellona, Warszawa 1998, s.136-137.

⁸ Janusz Radwan-Pragłowski, Krzysztof Frysztacki, *Społeczne Dzieje Pomocy Człowiekowi: Od Filantropii Greckiej do Pracy Socjalnej*, Biblioteka Pracownika Socjalnego, Interart, Warszawa 1996,

Duchowni z Francji i innych krajów Europy, którzy z misją szerzenia wiary przybywali na ziemię polskie, wprowadzali zachodnie modele instytucji charytatywnych i oświatowych. Dotyczyło to organizacji szpitali⁹, a także szkół.

Podobnie jak na Zachodzie, Kościół rzymski na ziemiach polskich w okresie Średniowiecza odgrywał pierwszoplanową rolę w dziedzinie edukacji i działań dobroczynnych. Pierwsze szkoły w wiekach średnich powstały z inicjatywy Kościoła i zakonów. Jak podaje Pelczar, w drugiej połowie XIV w. szkoły parafialne istniały w Polsce w każdym mieście, a od XV w. były zakładane także na wsiach¹⁰. Z kolei pierwsze instytucje charytatywne, takie jak szpitale, były zakładane dzięki fundacjom biskupim, darowiznom królów oraz książąt, a ich prowadzenie powierzano zakonom dominikanów, franciszkanów, augustianów, cystersów i joanitów.

Jak podają niektóre źródła, szpital we Wrocławiu, ufundowany przez fundację biskupią w 1108r., jest najstarszą instytucją charytatywną w Polsce. W 1152r. Jan Gryfita, arcybiskup gnieźnieński, ufundował opactwo cysterskie wraz ze szpitalem w Jędrzejowie i powierzył cystersom prowadzenie szpitala. Szpitale w wiekach średnich były przede wszystkim instytucjami dobroczynnymi, gdyż łączyły w sobie funkcje przytułku dla opuszczonych i hospicjum dla nieuleczalnie chorych¹¹.

Można uznać, że zlecenie przez średniowiecznych władców działalności charytatywnej zakonom było prefiguracją znacznie późniejszego współdziałania między państwem a organizacjami społecznymi w zaspokajaniu potrzeb zbiorowych.

Stopniowo poszerzała się społeczna baza działalności charytatywnej. Uzupełnieniem działań charytatywnych Kościoła, zakonów i średniowiecznych władców był - podobnie jak w cywilizacji zachodniej - rozwój bractw religijnych, korporacji zawodowych oraz władz miejskich i indywidualnej filantropii.

Najpewniej pierwszą polską prywatną fundacją charytatywną była ustanowiona w XI stuleciu z darowizny księcia Władysława Hermana fundacja wotywna w podziękowaniu za męskiego potomka. W następnym stuleciu powstała fundacja rodzinna Odrowążów, mająca na celu afirmację chrześcijaństwa na ziemiach polskich, oraz fundacja pomocy chorym Jaxy Miechowity. W wieku XIII i XIV z inicjatywy osób świeckich powstały kolejne fundacje szpitalne. W tym okresie rozpoczęły także działalność pierwsze korporacje brackie, pierwowzór późniejszych instytucji ubezpieczeniowych. Korporacje robotników żupnych w Kopalni Soli w Wieliczce zorganizowano już za panowania Kazimierza Wielkiego.

W połowie XV stulecia powstają także pierwsze bractwa w Krakowie, następnie w Warszawie. Podobnie jak na Zachodzie, ich celem jest opieka nad ubogimi, stwarzają one także możliwość uczestnictwa w życiu społecznym. W 1448r. w Krakowie powstało pierwsze Bractwo im. św. Łazarza, zorganizowane z inicjatywy Zbigniewa Oleśnickiego, kardynała i biskupa krakowskiego. U schyłku tegoż stulecia Conrad Celtes, także w Krakowie, założył pierwsze w Europie Środkowej stowarzyszenie humanistyczne p.n. Nadwiślańskie Bractwo Literackie. Bractwo Literackie wzorowane było na sympozjach platońskich i zrzeszało profesorów oraz studentów Akademii Krakowskiej, a także patrycjat Krakowa i dworzan¹².

s. 216.

⁹ Zbigniew Góralski, *Działalność Charytatywna w Polsce Przedrozbiorowej*, PWN, Warszawa-Kraków 1973, s. 5.

¹⁰ Pelczar, *Szkolnictwo Parafialne w Ziemi Przemyskiej i Sanockiej (XIV- XVIII w.)*, cyt. wyd., s.33.

¹¹ Próbą typologii funkcji charytatywnych średniowiecznych szpitali jest ujęcie Antonina z Florencji, który

w XV w. dzieli średniowieczne szpitale na takie, w których schronienie znajdowali pielgrzymi i ubo-

dzcy (*syndochium*), przytułki zapewniające schronienie starcom (*gerontocomium*), sierocińce zapewniające schronienie sierotom (*orphanotrophium*), gospody dla ubogich (*procotrophium*) oraz punkty żywienia dzieci (*brephotrophium*). Na ten temat zob. B. Geremek, *Litość i szubienica. Dzieje Nędzy i Miłosierdzia*, Czytelnik, Warszawa 1989, s. 52.

¹² Władysław Kopaliński, *Sodalitas Litteraria Vistulana*, w: *Słownik Mitów i Tradycji Kultury*, cyt. wyd., s.1083.

Jednak fundamentalne znaczenie dla ewolucji działalności społecznej miały okresy ożywienia i załamań koniunktury ekonomicznej, gdyż wpływały one decydująco na sytuację społeczną. Taki kryzys koniunktury ekonomicznej miał miejsce w połowie XVw. i pozostawał w ścisłym związku z przemianami struktury własnościowej na wsi i rozpadem tradycyjnych struktur społeczeństwa feudalnego w krajach Zachodu, prowadząc do deklasacji społecznej i pauperyzacji. Pauperyzację pogłębiały jeszcze klęski głodu oraz epidemie i skutki wojen.

W XV i XVI stuleciu ma miejsce stopniowy dualizm gospodarczy w rozwoju terytoriów europejskich¹³. Na obszarze Europy Zachodniej natępuje rozwój wczesnych form gospodarki kapitalistycznej, natomiast w Polsce rozwija się gospodarka folwarczno-pańszczyźniana. Przypisanie do ziemi i obowiązek pańszczyzny przyczynił się do rozwarstwienia i ubożenia ludności wiejskiej i sprawił, że w XVI stuleciu nasiliło się nielegalne wychodźstwo ze wsi.

W wyniku tych procesów w drugiej połowie XVIw. zarówno w Europie Zachodniej, jak i w Polsce zapotrzebowanie na pomoc wyraźnie wzrasta, a stan ubóstwa traci otaczający go w Średniowieczu nimb świętości: „<<...>> dokonało się przewartościowanie ubóstwa i kondycji ubożego”¹⁴. Wzrost ludności ubogiej oraz postępująca pauperyzacja w XVI i XVII-wiecznej Europie sprawiły, że stan ubóstwa jest postrzegany jako zło zagrażające porządkowi społecznemu.

Instytucje filantropijne w różnym stopniu radziły sobie z problemami deklasacji społecznej oraz niedostateczną absorpcją ludności napływającej ze wsi do miast. Działania opiekuńcze podejmowane w krajach Zachodu na przełomie XV i XVIw. miały na ogół doraźny charakter. Wyrazem poszukiwania nowych rozwiązań problemów społecznych towarzyszących powstawaniu nowożytnego społeczeństwa była częściowa reforma dobroczynności. Jej korzenie tkwią w XIV-wiecznych inicjatywach władz miejskich szeregu miast europejskich w zakresie nadzoru nad ubogimi, które traktuje się jako początek świeckiej i publicznej działalności w dziedzinie polityki społecznej. Geremek podaje przykład Norymbergi, w której już w XIVw. rozporządzeniem miejskim wprowadzono rejestr żebraków i okresową weryfikację ich statusu materialnego¹⁵.

U schyłku XVw. również polski król Jan Olbracht wprowadził podobne regulacje dotyczące kontroli nad ubogimi. W wydanym w 1496r. statucie została podjęta próba „licencjonowania” żebraków oraz określenia dopuszczalnej liczby żebrzących – tzw. „kontyngentów żebraczych”. W ten sposób działania represyjne wobec ubogich przeplatały się ze wsparciem dla nich udzielanym przez instytucje charytatywne.

W XVI stuleciu znaczny wpływ na reformy w zakresie dobroczynności w Europie miała Reformacja. Centralnym postulatem ruchu religijnego Reformacji była reforma doktryn i praktyk kościoła rzymskiego, w tym również reforma kościelnych instytucji charytatywnych oraz żądanie zaprzestania praktyk kupowania zbawienia u księży przez tzw. „sprzedaż odpustów”. Zaprzestanie „sprzedaży odpustów” istotnie zagrażało istnieniu religijnej dobroczynności na dotychczasowych zasadach, bowiem jałmużna jako sposób odkupienia grzechów dostarczała Kościołowi istotnego źródła dochodów, z których finansowano działalność charytatywną. Niewątpliwie ruch Reformacji miał wpływ na przewartościowanie chrześcijańskiej doktryny miłosierdzia, co w XVI stuleciu znalazło wyraz w postaci reorganizacji dobroczynności polegającej na częściowej laicyzacji działań opiekuńczych oraz kontroli, a niekiedy zakazie żebractwa.

Ogólnie należy jednak zauważyć, że reformy charytatywne w XVI-wiecznej Europie powstały zarówno z inspiracji katolików i protestantów, a także były dziełem środowisk humanistycznych rekrutujących się z różnych kręgów wyznaniowych i społecznych. Istotą nowej koncepcji filantropii była częściowa laicyzacja pomocy dla najuboższych, centralizacja działań opiekuń-

¹³ Jerzy Topolski, *Nędza, Ubóstwo, Dostatek jako Kategorie Teoretyczne w Badaniu Historycznym i Ich Wartość Eksplanacyjna*, w: *Nędza i Dostatek na Ziemiach Polskich od Średniowiecza do Wieku XX*, s. 14-15.

¹⁴ Bronisław Geremek, *Świat „Opery Żebraczej”. Obraz Włóczęgów i Nędzarzy w Literaturach Europejskich XV-XVII wieku*, Warszawa 1989, s. 19.

¹⁵ B. Geremek, tamże, s. 57.

czych i zwiększenie nadzoru nad ubogimi oraz wprowadzenie obowiązkowych podatków na rzecz biednych¹⁶. W tym okresie doniosłą rolę odgrywa także prywatna filantropia.

Wyrazem sekularyzacji działalności społecznej na terenie Anglii, Francji i Niemiec było przejmowanie przez ówczesne władze miejskie szpitali i przytułków od kościołów i zakonów.

We Francji częściowa sekularyzacja instytucji opieki społecznej miała miejsce w początkach XVIw., za czasów panowania króla Franciszka I, który rozpoczął reorganizację administracji szpitalnej. Za początek instytucji publicznej opieki we Francji przyjmuje się założenie w XVIw. przez króla Franciszka I organizacji na rzecz ubogich¹⁷. Na ziemiach niemieckich Karol V zarządzeniem z 1530r. zobowiązywał władze miejskie do nadzoru nad szpitalami oraz wprowadził zasady opieki nad ubogimi niezdolnymi do pracy.

W Anglii proces laicyzacji opieki nad ubogimi miał przebieg znacznie bardziej dramatyczny niż na kontynencie. W XVIw. Henryk VIII z dynastii Tudorów w reakcji na brak zgody na unieważnienie przez papieża małżeństwa z Katarzyną Aragońską, królową Anglii, zerwał z Kościołem rzymskim i ogłosił się głową Kościoła w Anglii. Za czasów panowania Henryka XVIII i jego następcy, Edwarda VI, doszło do konfiskaty majątku należącego do klasztorów oraz fundacji kościelnych i przekazania go na rzecz państwa. Nastąpiło wydatne ograniczenie władzy Kościoła i jego funkcji charytatywnej.

Ponadto ruch Reformacji w Anglii przyczynił się także do regresu ofiarności na cele religijne. Zarazem wzrastało znaczenie ofiarności na cele świeckie wśród rosnącej na początku XVIIw. politycznej i społecznej elity ziemiańskiej i arystokratycznej oraz interwencji państwa, zwłaszcza w dziedzinie oświaty i pomocy ubogim.

M. Taylor i J. Kendall podają za Chestermanem, że arystokracja i ziemiaństwo wspierały wówczas finansowo działalność szpitali, przytułków, domów poprawczych oraz system szkoleń zawodowych, a także szkoły średnie i uniwersytety. Często formą pomocy było też udzielanie pożyczek młodym przedsiębiorcom rozpoczynającym działalność, jak również wspieranie lokalnych potrzeb¹⁸.

Chociaż w okresie panowania dynastii Tudorów (1485-1603) nastąpiło osłabienie misji charytatywnej Kościoła, to żaden inny okres w historii Anglii nie był tak ważny, jak właśnie ten dla sformułowania nowoczesnej koncepcji filantropii i początków publicznej opieki. Przyjęto wówczas następujące rozwiązania prawne:

- 1572r. wprowadzenie obowiązkowych podatków (*poor rates*), dzięki którym władze lokalne mogły finansować pomoc na rzecz biednych, chociaż działalność filantropijna pozostała głównym źródłem pomocy.

- 1601r. uchwalenie przez Parlament Prawa o Dobroczynności (*Statute of Charitable Uses*) oraz Prawa Ubogich (*Poor Law*), które konsolidowały działania dobroczynne i filantropijne oraz opiekę publiczną, a także normowały podział odpowiedzialności między władzami lokalnymi a organizacjami charytatywnymi i filantropijnymi w zakresie opieki nad ubogimi.

Według M. Taylor i J. Kendalla Prawo o Dobroczynności było kodyfikacją dotychczasowych regulacji prawnych dotyczących przewyciężania ubóstwa i stanowiło próbę określenia obowiązków władz lokalnych i prywatnej dobroczynności w tym zakresie. Elżbietańskie Prawo o Dobroczynności z 1601r. potwierdziło istniejący od XIVw. podział na ubogich zdolnych do pracy (*undeserving poor*), którzy mogli szukać pomocy u władz lokalnych, oraz niezdolnych do pracy (*worthy poor*), którym pomoc świadczyły instytucje filantropijne¹⁹.

W Polsce, podobnie jak w krajach Zachodu, okres Reformacji sprzyjał podjęciu debaty na temat reformy dobroczynności, w tym przekazania szpitali i ich funduszy pod nadzór państwa. Szpitale, nad którymi nadzór sprawowały dotychczas mieszane zarządy złożone z proboszcza

¹⁶ Ewa Leś, *Organizacje Społeczne. Studium Porównawcze*, Program Phare-Dialog Społeczny, Warszawa 1998, s. 8.

¹⁷ Edith Archambault, *The Nonprofit Sector in France*, Johns Hopkins Nonprofit Sector Series 3, Manchester University Press 1977, s. 23.

¹⁸ M. Taylor i J. Kendall, *History of the Voluntary Sector*, cyt. wyd., s. 53.

¹⁹ Tamże.

oraz zarządców-prowizorów świeckich, postulowano przekształcić w instytucje państwowe. Argumentowano, że szpitale jako podstawowa forma zbiorowej dobroczynności powinny podlegać nadzorowi publicznemu²⁰.

Andrzej Frycz Modrzewski domagał się utworzenia odrębnego świeckiego urzędu d.s. pomocy ubogim, który równocześnie zarządzałby majątkiem przeznaczonym dla najuboższych²¹. Autor *De Republica Emendanda* proponował także uchwalenie, podobnie jak w Europie Zachodniej, specjalnego podatku dla ubogich zasługujących na wsparcie.

Jednak w praktyce wpływ ruchu Reformacji na reformę dobroczynności i wzrost interwencjonizmu państwa w tej dziedzinie był w Polsce znacznie mniejszy niż na Zachodzie. Szpitale – jako główne instytucje ówczesnej dobroczynności – pozostały pod zarządem Kościoła katolickiego. Z. Góralski upatruje też przyczyn utrzymania przez Kościół w Polsce nadzoru nad szpitalami w słabnącej pozycji materialnej ówczesnych miast i mieszczaństwa, co uniemożliwiło finansowanie przez miasta szpitali-przytułków. Krótkotrwały był też wpływ ruchu reformacyjnego na oświatę kościelną. Powstające wówczas szkoły protestanckie stanowiły częstokroć konkurencję dla szkół katolickich, jednak ich działalność słabła w miarę, jak zmniejszały się wpływy ruchu reformacji.

Ważnym wydarzeniem utwierdzającym dominującą pozycję Kościoła katolickiego w Polsce w dziedzinie zarządzania dobroczynnością były uchwały soboru trydenckiego. Sobór trydencki (1545-1563), zapoczątkowując okres kontrreformacji, przyznał biskupom pierwszoplanową funkcję w zakresie zarządzania działalnością charytatywną, co następnie znalazło potwierdzenie w ustawach synodów duchowieństwa polskiego²².

W Polsce XVI stulecie stanowi ważny etap w historii rozwoju zorganizowanej działalności społecznej, która przejawiała się w postaci działań dobroczynnych oraz oświaty kościelnej. W końcu XVI w. powstają nowe formy instytucjonalne działalności charytatywnej. Z inicjatywy księdza Piotra Skargi w Krakowie utworzono trzy instytucje dobroczynne: Bractwo Miłosierdzia wspierające materialnie chorych i ubogich, przy którym działała Skrzynka św. Mikołaja, rodzaj fundacji posagowej, wspomagającej finansowo ubogie panny na wydaniu, oraz Bank Pobożny udzielający niewielkich pożyczek bezprocentowo pod zastaw.

W pierwszej połowie XVI stulecia w Małopolsce, Wielkopolsce i na Mazowszu miał też miejsce rozkwit szkolnictwa parafialnego²³. Wiek XVI to w Rzeczypospolitej także okres rozwoju prywatnej dobroczynności w postaci zapisów i darowizn na cele dobroczynne oraz ustanawianie pierwszych fundacji stypendialnych dla niezamożnej młodzieży z inicjatywy członków Akademii Krakowskiej i biskupów.

ROZWÓJ ORGANIZACJI SPOŁECZNYCH W POLSCE I KRAJACH ZACHODU W OKRESIE PRZEDINDUSTRIALNYM

Na XVII wiek i pierwszą połowę XVIII stulecia przypada drugi etap w rozwoju dobroczynności w Europie i początki amerykańskich *voluntary associations*. Kraje europejskie mają już za sobą pierwsze doświadczenia związane z reformą instytucji charytatywnych. Chodzi zwłaszcza o przełomowe w skali europejskiej rozwiązania ustawodawstwa angielskiego nakładającego na gminy obowiązek pomocy publicznej oraz podział zadań między władze lokalne i prywatną dobroczynność w sprawach opieki nad ubogimi.

Ta nowożytna reforma dobroczynności, poprzedzona wcześniejszymi poszukiwaniami rozwiązań w sprawach opiekuńczych, jak XVI-wieczna miejska reforma szpitali przekazująca te instytucje dobroczynne pod zarząd świecki w wielu miastach europejskich, dokonała ograni-

²⁰ Helena Bunsch-Konopka, *Historia Opieki Społecznej w Polsce, w: Pomoc Społeczna w Polsce, Część II*, Centrum Medyczne Kształcenia Podyplomowego, Warszawa 1985, s. 14.

²¹ Zbigniew Góralski, *Działalność Charytatywna w Polsce Przedrozbiorowej*, PAN, PWN, Warszawa-Kraków 1973, s. 28.

²² Z. Góralski, tamże. H. Bunsch-Konopka, tamże.

²³ R. Pelczar, *Szkolnictwo Parafialne w Ziemi Przemyskiej i Sanockiej (XIV-XVIII w.)*, cyt. wyd., s. 33.

czoney zmiany struktur charytatywnych, stanowiąc element ewolucji wczesnokapitalistycznej oraz dostosowywania instytucji dobroczynnych do wymogów i wyzwań okresu przechodzenia od ładu feudalnego do porządku kapitalistycznego, w którym apoteoza ubóstwa i pochwała jałmużny ustępowała miejsca nakazowi pracy zdolnych do niej ubogich.

Zwrot w dotychczasowym stanowisku wobec ubóstwa – od miłosierdzia wieków średnich do represji i przymusu ery nowożytnej – należy traktować jako reakcję na wzrastającą liczbę ubogich, a w niektórych krajach także skutek kurczenia się bazy społecznej dobroczynności. W Anglii np. w drugiej połowie XVIw. zapotrzebowanie na pomoc wzrastało w wyniku szybkiego przyrostu bezrolnej ludności wiejskiej, wskutek przekształceń na wsi i przechodzenia od rolnictwa feudalnego do wczesnokapitalistycznego, oraz wzrostu ubóstwa w miastach wskutek rozwoju przemysłu i gwałtownego wzrostu liczby ludności w miastach.

W Anglii odpowiedzią instytucjonalną na wyzwania społeczne epoki preindustrialnej było wprowadzenie nowych rozwiązań prawno-organizacyjnych w zakresie działalności organizacyjnej i prawa ubogich w początku XVIIw. Jednak w drugiej połowie XVIIw. podupadła działalność administracji charytatywnej z czasów Tudorów i zmniejszyła się ofiarność prywatna na cele dobroczynne, wzrosła zaś tendencja do przekazywania ziemi i majątku następcom. Nastąpił przejściowy zastój w angielskiej dobroczynności, który potęgowały jeszcze skutki epidemii, wojen oraz, jak podkreślają niektórzy historycy brytyjscy, fakt rozwiązania klasztorów i zakonów.

W XVII-wiecznej Europie do najważniejszych instrumentów profilaktyki ubóstwa należy propagowanie etosu pracy za pomocą przymusu zatrudniania zdolnych do pracy ubogich w zamkniętych domach pracy, jak w Anglii, czy w „szpitalach generalnych”, jak we Francji, gdzie odosabniano ubogich poddając ich obowiązkowi pracy. Jedynie chorzy, starzy i kalecy jako godni ubodzy, niezdolni do pracy, mieli mieć prawo do korzystania z pomocy. Ma to miejsce zarówno w protestanckiej, jak i katolickiej części Europy.

W XVII i XVIII wieku, równoległe z postępującą instytucjonalizacją działalności charytatywnej w postaci zapisów prywatnych i rozwoju działalności dobroczynnej wynikających z nakazu miłosierdzia chrześcijańskiego ma miejsce rozwój działań publicznych w postaci wprowadzania przymusu pracy ubogich.

Niewątpliwie siłą inspirującą rozwój dobroczynności w tym okresie jest ruch Kontrreformacji, który dokonuje waloryzacji miłosierdzia i uwzględnia pomoc ubogim w programie odnowy Kościoła²⁴. Wyrazem tego jest wzrost znaczenia kościelnej dobroczynności, rozwój nowych form działalności charytatywnej, a także indywidualnej dobroczynności. Powstają parafialne towarzystwa dobroczynne realizujące nakaz miłosierdzia chrześcijańskiego przez odwiedzanie chorych i więźniów oraz udzielanie pomocy medycznej i prowadzenie szkół.

W XVII-wiecznej Francji nastąpił rozwój nie znanych dotąd form działalności dobroczynnej, zwłaszcza w zakresie pomocy medycznej dla ubogich. Powstały wówczas dobroczynne lekarskie punkty konsultacyjne oraz bezpłatne izby chirurgiczne, które poziomem usług niejednokrotnie przewyższały ówczesne szpitale publiczne dla ubogich, stanowiąc pierwowzór współczesnych instytucji niepublicznych w dziedzinie opieki medycznej we Francji. Zakon jezuitów rozwinął też oświatę kościelną, a zakon Sióstr Miłosierdzia założony z inicjatywy świętego Wincentego a Paulo prowadził działalność w zakresie opieki zastępczej nad dzieckiem osieroconym.

W I Rzeczypospolitej od XVIIw. rośnie zapotrzebowanie na pomoc charytatywną, na co ogromny wpływ ma ubożenie ludności spowodowane skutkami wojen. Wojny szwedzkie i najazdy tatarskie rujnują miasta, ale jeszcze dotkliwiej uderzają w mieszkańców wsi. Jak podaje Góralski: „Podpalone miasta i wsie, rozgrabione mienie, znęcanie się nad mieszkańcami doprowadziły do tego, że w niektórych regionach liczba ludności wiejskiej spadła do 50%”²⁵. W XVIII stuleciu w związku z kryzysem gospodarki feudalnej nastąpił dalszy wzrost ludzi ubogich i ich exodus ze wsi do miast.

²⁴ Geremek, *Litość i Szubienica*, cyt. wyd., s. 265.

²⁵ Góralski, *Działalność Charytatywna w Polsce Przedrozbiorowej*, cyt. wyd., s. 6-7.

Począwszy od XVIIw. zinstytucjonalizowana działalność społeczna przyjmuje postać działań opiekuńczych i oświatowych Kościoła katolickiego, gmin wyznaniowych i cechów rzemieślniczych. Interwencjonizm państwa polegał przede wszystkim na współodpowiedzialności władz municypalnych za opiekę publiczną. Instytucjonalną działalność Kościoła katolickiego w zakresie oświaty kościelnej i opieki nad ubogimi uzupełniają przybywające w tym czasie do Polski nowe zgromadzenia zakonne podejmujące pracę oświatową i charytatywną. W wieku XVI, a zwłaszcza XVII, zgromadzenia zakonne rozwijają działalność w dziedzinie szkolnictwa, opieki nad ubogimi i szpitalnictwa.

Począwszy od XVIw., oprócz rozwijanego od wieków średnich szkolnictwa parafialnego, które w połowie XVIw. było w Polsce zjawiskiem powszechnym, ma miejsce rozwój kolegiów zakonnych prowadzonych przez zakony jezuitów i pijarów. Szkoły-kolegia zakonne zapewniały uczącej się młodzieży bezpłatność nauki, a ich programy nauczania były atrakcyjniejsze niż w szkołach parafialnych²⁶.

W wieku XVII został sprowadzony do Polski zakon szpitalny bonifratrów, zakon pijarów prowadzący szkoły dla ubogich dzieci, zakon trynitarzy wykupujący jeńców z jasyru za panowania Jana III oraz zakon sióstr miłosierdzia. Zgromadzenie zakonne sióstr miłosierdzia, zwanych popularnie szarytkami, sprowadzone do Polski w połowie XVIIw. z Francji przez królową Marię Ludwikę, realizowało nowatorskie na owe czasy rozwiązania w zakresie opieki zastępczej nad dzieckiem w postaci organizowania w prowadzonych przez zgromadzenie ochronkach opieki i nauki zawodu na równych prawach dla dzieci osieroconych z powodu śmierci rodziców, jak i dzieci pozamażeńskich.

Najpowszechniejszą instytucją dobroczynną tego okresu były szpitale. Szpitale zakładane w poprzednich stuleciach głównie w miastach, od XVIw. powstawały też we wsiach, a w XVIII stuleciu były już zlokalizowane w większości parafii²⁷. Szpitale były instytucjami charytatywnymi Kościoła i pozostały nimi do XIX stulecia. Poza szpitalami prowadzonymi przez zakony i klasztory istniały także szpitale parafialne, finansowane ze źródeł parafialnych, oraz prepozytury, tj. probostwa szpitalne stanowiące odrębne instytucje kościelne. Jednak wskutek wyniszczających wojen oraz problemów z zarządzaniem był to okres wyraźnego osłabienia działalności charytatywnej szpitali. W owym czasie utrzymywanie szpitali, a zwłaszcza finansowanie wyżywienia pokrywano z dotacji miejskich, ofiar pieniężnych oraz ordynarii, tj. otrzymywanej przez część szpitali zapłaty w naturze wzamian za pracę na roli ubogich mieszkańców szpitali-przytułków.

Z kolei siłą inspirującą rozwój amerykańskich *voluntary associations*, przypadającą na pierwszą połowę XVIIw., wiązać należy z ekspansją terytorialną okresu pionierskiego. Taką tezę stawia D. Boorstin dowodząc, że to epoka pionierska wymagała działań kolektywnych i zorganizowanych, które na trwałe przesądziły o kulturze politycznej Ameryki²⁸. Wobec słabo rozwiniętych, w porównaniu z krajami europejskimi, instytucji kościelnych oraz braku struktur organizacji państwowej – amerykańskie *voluntary associations* w okresie kolonizacji kontynentu odegrały więc wiodącą rolę w zaspokajaniu podstawowych potrzeb społeczeństwa amerykańskiego, które powstawało jako zbiorowość wspólnot złożonych z jednostek i małych grup, a których rozwój wyprzedził powstanie państwa. Tak więc pierwsze dobrowolne stowarzyszenia powstawały już w początkowym okresie kolonizacji Ameryki.

Ideowe podstawy i historyczne źródła amerykańskich *voluntary associations* wywodzą się z tradycji europejskich, (w tym zwłaszcza angielskich gmin protestanckich), przeniesionych następnie przez osadników na grunt amerykański. Organizacje te, reprezentujące wiele grup religijnych, po przybyciu do Ameryki propagowały idee odrodzenia moralnego, głosiły zasadę

²⁶ Roman Pelczar, *Szkolnictwo Parafialne w Ziemi Przemyskiej i Sanockiej (XIV-XVIIIw.)*, Oficyna Aspra-

JR, Warszawa 1998, s. 8. Zob. także Norman Davies, *Serce Europy. Krótka Historia Polski*, Aneks, Londyn 1995, s. 298.

²⁷ Góralski, tamże, s. 28.

²⁸ D. Boorstin, *The National Experience*, New York 1965, s. 52.

rozdziału Kościoła od państwa, promowały nowy typ prywatnej przedsiębiorczości o zbiorowym charakterze i gospodarkę prywatną nowego typu, a także zainicjowały nowy kierunek działalności filantropijnej - świecką działalność dobroczynną. Narodziny świeckich organizacji filantropijnych przypadły na wiek XVII. Jak podają Ralf Dolgoff i Donald Feldstein, w 1657r. powstało Szkockie Towarzystwo Dobroczynne (*The Scots' Charitable Society*) - jako pierwsze towarzystwo pomocy wzajemnej założone przez grupę narodowościową i ukierunkowane na pomoc osadnikom narodowości szkockiej²⁹.

Wczesna działalność tych organizacji w Ameryce, przypadająca na okres kolonizacji kontynentu w pierwszej połowie XVIIw., pozostawała pod wyraźnym wpływem angielskiego Prawa o Dobroczynności z 1601r., którego zasadnicze rozwiązania i ideologiczne przesłanki - takie jak wprowadzenie obowiązku opieki publicznej i sekularyzacja pomocy, określenie minimalnego okresu pobytu na danym terytorium uprawniającego do pomocy publicznej, ujmowanie przyczyn ubóstwa w kategoriach indywidualnych, a nie strukturalnych - zostały przyjęte przez osadników już we wczesnym okresie kolonizacji Ameryki, tworząc podwaliny późniejszych rozwiązań w dziedzinie polityki socjalnej. W pierwszym, pionierskim okresie historii Ameryki oraz w czasach Rewolucji Amerykańskiej główny ciężar działań opiekuńczych spoczywał na rodzinie, samopomocy sąsiedzkiej i Kościele. Udział władz lokalnych, zgodnie z koncepcją elżbietańskiego prawa ubogich, ograniczał się do udzielania pomocy osobom w podeszłym wieku, inwalidom niezdolnym do samodzielnej egzystencji oraz wdowom i dzieciom osieroconym.

²⁹ Ralph Dolgoff, Donald Feldstein, *Social Values and Social Welfare: The American Experience*, w: *Understanding Social Welfare*, Harper & Row, Publishers, New York, 1980, s. 64.